

Rohila RAJABOVA,
Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: rohilazakirovna@gmail.com

O'zMU dotsenti U.Bo'tayev taqrizi asosida

MUTASAVVUF ALLOMALAR ASARLARIDA BAG'RIKENGLIK ASOSLARINING AKS ETISHI

Annotatsiya

Mazkur maqolada Mang'itlar davrida yashab faoliyat olib borgan mutasavvif allomalarning asarlarida yoritilgan bag'rikenglik g'oyalari tahlil qilingan va ularning yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: tasavvuf, qo'lyozma, naqshbandiya-mujaddidiya, sufiy, shayx, futuvvat, javonmardlik, bag'rikenglik.

ОТРАЖЕНИЕ ОСНОВ ТОЛЕРАНТНОСТИ В ТРУДАХ СУФИЙСКИХ УЧЁНЫХ

Аннотация

В данной статье анализируются идеи толерантности в трудах учёных-суфиев, живших и творивших в период Мангита, и раскрывается их значение в воспитании молодёжи.

Ключевые слова: суфизм, рукопись, Накшбандия-Муджаддида, суфий, шейх, Футувват, молодость, толерантность.

REFLECTION OF THE FUNDAMENTALS OF TOLERANCE IN THE WORKS OF SUFI SCIENTISTS

Annotation

This article analyzes the ideas of tolerance in the works of Sufi scholars who lived and worked during the Mangit period, and reveals their significance in the education of youth.

Key words: Sufism, manuscript, Naqshbandiya-Mujaddidiya, Sufi, sheikh, Futuvvat, youth, tolerance.

Kirish. Bugungi kunda tasavvuf ta'limotining tarixiy shakllanish jarayonlarini tadqiq etish, tasavvufga oid manbalarni xolisona o'rganish barobarida uning bugungi globallashuv sharoitida insonlar hayotida tutgan o'rni ko'rsatib berish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, diniy va dunyoviy qarashlar uyg'unligidan iborat tasavvuf ta'limotining to'g'ri talqini bir jihatdan turli mutaassib ekstremistik g'oyalarga qarshi turishga xizmat qilsa, uning noto'g'ri talqini turli tariqatchilik harakatlariga asos yaratib beradi. Uzoq asrlar davomida xalqimiz ma'naviyatini boyitishga xizmat qilgan Movarounnahr tasavvuf ta'limoti XVIII asrdan boshlab islom mamlakatlarida mutaassib g'oyalar asosida shakllanib, bugunga qadar tobora avj olib borayotgan salafiylik, jihodchilik hamda boshqa oqim va harakatlarga qarshi turishda ma'naviy to'siq vazifasini bajarib kelgan.

Movarounnahr tasavvufi boshqa yurt tasavvuf ta'limotlaridan o'ziga xos xususiyatlari, maqsad va yo'nalishlari, usul va uslubiyati bilan farqlanib turgan. Zero, tarixan Turon zaminida shakllangan bag'rikenglik tamoyillariga yo'g'rilgan o'lka tasavvufi asrlar davomida turli din, millat va madaniyat vakillari yonma-yon totuv yashab kelishlariga o'z hissasini qo'shib kelgan. Ayniqsa, Movarounnahrda yirik tariqat hisoblangan naqshbandiyani boshqa tariqatlardan farqlab turuvchi, tarkidunyochilik emas, ijtimoiy faol hayot tarziga undovchi «Dil ba yoru, dast ba kor» shiori ostida shakllangan ilmiy-ma'naviy merosini diqqat bilan o'rganish qadriyatlarimizga yuksak e'tibor berilayotgan bir vaqtda muhim ahamiyat kasb etadi. Binobarin, naqshbandiya tariqatida yuksak ma'naviy mezonlar, insoniy fazilatlar haqidagi ta'limotning kundalik hayot va oddiy insonlar turmush tarziga yaqinlashtirilgani uning tadrijiy taraqqiyotiga hamda har qanday zamon va makonga mos kelishiga zamin yaratgan deyish mumkin.

Asosiy qism. Tasavvufga oid manbalarda yoritilgan axloqiy tamoyillar orasida bag'rikenglikning alohida o'rni bor. Islom dini bag'rikenglikka targ'ib qiluvchi din ekanligi shubhasiz. Afsuski, so'nggi paytlarda islom nomidan turli buzg'unchilik, odamlar orasida xavf va qo'rquv uyg'otish, tinch aholi qonini to'kish, mol-mulkiga ziyon yetkazish kabi qabih ishlarni amalga oshirayotgan ayrim toifalar ko'payib bormoqda. Prezidentimiz bu haqda "Biz muqaddas dinimizni zo'ravonlik va qon to'kish bilan bir qatorga qo'yadiganlarni qat'iy qoralaymiz va ular bilan hech qachon murosqa qila olmaymiz" [1], degan edi.

Mang'itlar davri tarixchisi Abdulazim Somiy o'zining asarlarida adolat, tenghuquqlilik va bag'rikenglik xususida ma'lumotlar keltirib, bir paytlar qudratli bo'lgan Buxoro davlati butunlay tanazzulga yuz tutishining sababi ham adolatsizlik deb hisoblaydi va o'zining fikrini izohlash uchun mang'it amirlarining hukmronlik davridagi bo'lib o'tgan voqealarni eslaydi. Masalan, Somiy Amir Muzaffar davrida adolatsizlik namoyishlari tez-tez sodir bo'lganini. Amir Muzaffarning takaburligi va uning jilovsiz va buzuq hayot tarzi va odamlarga nisbatan shafqatsiz munosabati to'g'risida gapiradi. Somiyning fikriga ko'ra, uning bunday xulqi Buxoro davlatini inqirozga olib keldi. Somiyning so'zlariga ko'ra, inqirozning sabablaridan yana biri – uning qo'l ostidagi odamlarga nisbatan adolat saqlanib qolmaganligi va shu sababli davlatga "Xudoning g'azabi" tushganligidir [2].

Musoxon Dahbediyning "Navodir ul-maorif" asarining to'rtinchi "Dar zikri haqiqati piri va muridi" faslida ibodat va ilm olishlikda yolg'izlikka emas, balki jamoa bo'lishlikka targ'ib qiladi. Musoxon Dahbediy: "Bizning tariqatimiz suhbatdur va xayriyat jamiyatdadur. Jamiyat suhbatda bu shart bilanki bir-biriga naf' bo'lur va agar jami bu yo'l soliklari bir-biri bilan suhbat tutsalar, unda ko'p xayru barokat bo'lur"[3], deydi. Suhbat usuli, uning ta'kidlashicha, jamoa bilan birga bo'lish, fikr almashish va hamroh tutinishni taqozo etadi. Bu usul esa, yolg'izlik va xilvatni yoqirtmaydi va insonni hamjihatlikka da'vat etadi.

Islom tarixi va madaniyati taraqqiyotida bag'rikenglik masalasi asosiy tamoyillardan bo'lib, bu borada mutasavviflar va sufiy shayxlar o'z qarashlari va g'oyalarini islom asoslariga tayangan holda manbalarda bayon etganlar. Islom tarixi va madaniyatining rivojlanish tarixi qo'lyozma manbalar asosida tadqiq qilinganda "Bag'rikenglik" tushunchasi adolat va sabr tushunchalari bilan chambarchas bog'liq ekanligi asoslandi. Bag'rikenglikning asosi – adolat ekan, jamiyatdagi qonun-qoidalar va huquqiy normalarni jamiyat a'zolari orasidagi turli din, millat hamda irq vakillari orasida birdek adolat bilan qo'llash, boshqalarning diniy yoki ma'lum o'zlariga xos, qonunga xilof bo'lmagan harakat va tadbirlariga, tutumlariga chiroqli munosabatda bo'lish, g'azab yoki nafratni "izhor" qilmaslik tushuniladi.

Qur'oni Karimda "Adolat" tushunchasi juda ko'p oyatlar mazmunida nozil qilingan.

Alloh Taolo *إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا*

"Darhaqiqat, Alloh omonatni o'z egalariiga topshirishingiz va odamlar o'rtasida hukm qilganingizda adolat bilan hukm qilishingizga buyurur. Albatta, Alloh sizlarga yaxshigina nasihat qilur. Albatta, Alloh eshituvchi va ko'ruvchi zotdir"[4], deb marhamat qiladi.

Yuqoridagi oyat mazmunidan, Alloh har bir masalada adolatli bo'lishlikni buyurgan. Bag'rikenglik orqali turli millat va din vakillari orasida muhabbat uyg'onadi. Bu esa mamlakat taraqqiyoti, tinch-totuv hayotning muhim asosidir. Imom Daylamiydan rivoyat qilingan hadisi sharifda Payg'ambarimiz sollallohu alayhi vasallam: "Imonning afzali sabr va bag'rikenglikdir", deb marhamat qilganlar [5]. Ushbu hadis insonni har qanday mutaassiblikdan qaytaradi va bag'rikenglikka chaqiradi.

Har bir din o'z izdoshini millati, irqi va ijtimoiy kelib chiqishidan qat'iy nazar, birdamlikka, o'zaro yaxshilik qilishga undaydi. Jumladan, islom dinidagi "jamoatdan ajralmaslik", "odamlarning yaratgan oldidagi tengligi" g'oyasi buning yorqin misolidir. Barcha insonlar jinsi, irqi, rangi, ijtimoiy kelib chiqishiga qaramay, barobar hisoblanadi. Bu haqda hadislarda: "Insonlar taroq tishlari kabi tengdirlar. Arabning boshqa xalqlardan, oqning qoradan, erkakning ayoldan ustunligi yo'q. Faqat, taqvoda xolos", deyilgan [6].

Islom dini teng huquqlilikka targ'ib qiluvchi ta'limot ekanligi borasida ko'p manbalarda ta'kidlangan. Masalan, mang'itlar davri manbalarida azon va namoz masalasida ko'p ma'lumotlar keltirib o'tilgan bo'lib, masjidida azon chaqirilishi bilan Allohga ibodat qilmoqchi bo'lganlar darhol to'planishlari va ularning kim o'zarga emas, ibodatga shosholishlari tahsinga sazovor amallardan ekanligi ta'kidlanadi. Haqiqatda, musulmonlar bir kunda besh vaqt bir safda, yonma-yon turib namoz o'qiydi. Bir imomga iqtido qilib, ruku' va sajda qiladi. "Islomiy tenglik namozda eng chiroyli suratda namoyon bo'ladi" [7]. Islom dinining turli millatga mansub shaxslarni birodarlik tizimida birlashtiruvchi amaliy kuchligini boshqa ibodatlar va amallardan ham ko'rish mumkin.

Mang'itlar davrida insonlar o'rtasidagi tabaqalanishga islom dini ulamolari va tariqat peshvolari qarshi bo'lgan va mintaqadagi jamiyatni birlikka, birdamlikka chaqirgan va teng huquqlilikka da'vat qilgan. Tasavvuf ilmida va tariqatda bunday bag'rikenglik va birdamlik asosiy g'oya va mafkuraning negizi bo'lgan. Bag'rikenglik tasavvufda insonning ma'naviy kamolot sari yuksalishida va jamiyatning tinchligini ta'minlashda hamda insonlararo birodarlik ruhini yoyilishida eng asosiy tamoyillardan biri bo'lganligini hozirgi zamon tasavvufshunoslari ham ta'kidlab o'tmoqda [8].

Islom dini ta'limotiga ko'ra, Alloh bandalarini bir-birlari bilan tanishib, tinch-totuv va ahilikda hayot kechirishga buyurgan. Islom dinining muqaddas kalamı Qur'oni karimda:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتَقْوَاهُ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ

"Ey, insonlar! Darhaqiqat, Biz sizlarni bir erkak (Odam) va bir ayol (Havvo)dan yaratdik hamda bir-birlaringiz bilan tanishishingiz uchun sizlarni (turli-tuman) xalqlar va qabila (elat)lar qilib qo'ydik. Albatta, Alloh nazdida (eng azizu) mukarramrog'ingiz taqvodorrog'ingizdir. Albatta, Alloh biluvchi va xabardor zotdir" [9], deb marhamat qilingan.

Yuqoridagi oyatning mazmunini tahlil qiladigan bo'lsak, insoniyatning asli bir: hamma Odam Ato va Momo Havvadan tarqalgan. Ayni chog'da, Alloh taolo ularni turli xalqlar va qabilalarga ajratib qo'ygan. Insonlar turli xalq va qabilalarga bo'linishining sababi o'zaro tanishish, hamkorlik qilish va bir-birlariga nisbatan adolatli bo'lishlikdir. Islom dini boshqa din vakillariga ham hurmat bilan munosabatda bo'lishni o'rgatgan. Ma'lumki, Islom o'zidan oldingi samoviy dinlarni ehtirom qilish bilan cheklanmay, o'sha din ahllariga cheksiz muruvvat ko'rsatgan. Ularning haq-huquqlarini qonun bilan mustahkamlab qo'ygan. Asrlar davomida bu qoidalarga amal qilib yashagan musulmonlar oralarida yashaydigan ahli zimmaga [10] muruvvat ko'rsatib, butun insoniyatga o'rnak bo'lib kelishgan. Islom ilk davridanoq sobiq dinlarga hech qanday tazyiq o'tkazmadi, turfa mazhab va mafkuralarga qarshilik ko'rsatmadi. Islom birinchi kunlardan oq diniy bag'rikenglik muruvvat va tinchlikning olamshumul shiorlarini o'rta ta'limotga tashladi, bu haqida naqshbandiya tariqatida: "barcha samoviy dinlar bir manba, bir buloqdan suv ichadi, hamma payg'ambarlar birodardirlar, risolatda ular o'rtasida hech qanday afzallik yo'q, e'tiqodga, dinga majburlash mumkin emas, ilohiy diyonatlarning barcha ibodatxonalari himoya va mudofaa qilinishi kerak, dinlardagi ixtiloflar qotillik va adovatlariga sabab bo'lmasligi, yaxshilik, silai rahmdan to'smasligi lozim"[11], degan fikr ilgari surilgan.

Yuqoridagi fikrimizni Qur'oni karimdagı oyatlar ham isbotlaydi:

لَا يَتَّخِذُ اللَّهُ مِنَ الْكٰفِرِيْنَ اٰلِيًّا ۗ لَمْ يَخْلُقْكُمْ فِي الدِّيْنِ وَلَمْ يَخْرُجْكُمْ مِنْ دِيْنِكُمْ اَنْ تَبْرُوْهُمْ وَتُقْسِبُوْا اَلْيَوْمَ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُنْظِبِيْنَ

"Din to'g'risida sizlar bilan urushmagan va sizlarni o'z yurtingizdan (haydab) chiqarmagan kimsalarga nisbatan yaxshilik qilishingiz va ularga adolatli bo'lishingizdan Alloh sizlarni qaytarmas. Albatta, Alloh adolatli kishilarni sevar" [12].

Alloh taolo bu oyati karimada mo'min-musulmonlarni boshqa millat va din vakillariga yaxshi munosabatda bo'lishga buyuradi va ularga nisbatan adolatli bo'lish lozimligini ta'kidlaydi. Jumladan, samarqandlik faqih Abu Lays Samarqandiy "Bahrul ulum" nomli tafsir kitobida ushbu oyat tafsirida: "O'zga din vakillari bilan bordi-keldi qiling, ular bilan adolatli muomala qiling", deb qayd qilgan. Movarounnahrlik mashhur mufasss Abul Barakot Nasafiy "Madorikot tanzil" asarida mazkur oyat sharhida: "O'zga din vakillariga ehtirom ko'rsating, ularga so'z bilan ham, ish bilan ham yaxshi muomalada bo'ling", deb bayon etgan.

Tasavvuf ta'limoti nazariyotchilari ham har bir kishining qaysi dinga mansubligidan qat'iy nazar, avvalo, uning insonligi uchun odamiylik nuqtai nazaridan hurmat qilish lozimligini ta'kidlagan. Mang'itlar davri tarixchilari bag'rikenglikni shunday izohlashgan: "Masihiylar, yahudiylar va musulmonlar hukumat ishlarida birga ishlar edilar" [13]. Bu kabi misollarni tarixchilar manbalaridan ko'plab keltirish mumkin. Muhiddin Baqiyning "Va'z ul-ahbob" asarida ham Buxoro amirligidagi turmush tarzi haqida quyidagi ma'lumotlar keltirilgan:

Mexmonon, sayyoxon, olimon meoyand.

Onho dilkushod va kushodadil hastand [14].

Tarjima: "Kelsalar mehmonlar, sayyohlar, ilmi toliblar.

Kutib olar bag'rin ochib ko'ngli ochiqqlar".

Yuqoridagi misralarda Buxoro amirligida insonlarning ko'ngli ochiqqligi, mehmondo'stligi va bag'rikengligi tasvirlangan. Buxoro amirligida mang'itlar davrida yashab o'tgan olimlarning ham bag'rikeng va mehmondo'st bo'lganligi shubhasiz, o'sha davrda Buxoroga tashrif buyurgan ilm toliblarining cheki va chegarasi bo'lmaganligi fikrimizni isbotlaydi, qolaversa, ko'plab jahon olimlari ham bu haqida ta'kidlashadi.

Xulosa va takliflar. Hozirda jahonda yuz berayotgan diniy toqatsizlik holatlari boshqa din vakillariga o'ta murosasizlik, bir din ichidagi mojaroli munosabatlar hamda dunyoviy tuzumga qarshi kurash yoki xalqaro darajadagi qarama-qarshiliklar bilan bog'liq bo'lib turibdi. Zero, barcha dinlar qatori Islom o'zidan avvalgi dinlarni (yahudiylik, nasroniylik) e'tirof etibgina qolmasdan, ularning madaniyat va an'analariga ehtirom bilan qarashga hamda ular bilan adolatli munosabatda bo'lishga buyurgan. Islom doimo barcha din va e'tiqod vakillarini adolat o'rnatishda, xavfsizlikni ta'minlashda va begunoh odamlarni qoni to'kilishini oldini olishda hamkorlik qilishga chaqiradi.

Yurtimizda azaldan bag'rikenglik g'oyasi bosh mafkura bo'lgan, hozirda ham O'zbekiston hukumati odilona, diniy bag'rikenglik siyosatini olib bormoqda. Respublikada islom bilan bir qatorda 17 ta diniy konfessiya erkin faoliyat ko'rsatmoqda. Fuqarolarning millati, dini, irqidan qat'iy nazar barcha uchun teng huquqlar qonun orqali kafolatlangan. Ma'lumki, millatlararo munosabatlar millatlar, etnik guruhlarining o'zaro va turli millat vakillarining shaxslararo aloqasi, munosabatidek ikki shaklda mavjud bo'ladi. Millatlararo munosabatdagi barqarorlik o'z-o'zidan yuzaga kelmaydi. Mamlakatimizga tatbiqan olinganda esa, millatlararo munosabatlarning tenghuquqlilik, o'zaro hurmat, do'stlik va hamkorlikka asoslangan o'ziga xos holati – millatlararo totuvlik qaror topganini alohida qayd etish lozim, boshqacha qilib aytganda, oqilona tashkil etilgan milliy siyosat natijasida muayyan kuchlar alanga olishidan manfaatdor bo'lgan, mustabid tuzum davrida darz keta boshlagan etnik munosabatlar istiqloq tufayli mutlaqo yangi asosda rivoj topdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev 2017 yil 19 sentyabr kuni BMT Bosh assambleyasining 72-sessiyasida yuksak minbardan turib, sessiya ishtirokchilariga «Ma'rifat va diniy bag'rikenglik» deb nomlangan maxsus rezolyusiyani qabul qilish taklifi bilan chiqdilar. Ushbu rezolyusiyaning qabul qilinishi diniy erkinlikni ta'minlash, bag'rikenglik va o'zaro hurmatni qaror toptirish, e'tiqod qiluvchilarning huquqini himoya qilish, ularning kamsitilishiga yo'l qo'ymaslikdan iborat [15]. Xulosa qilib aytganda, bugungi tinchlik va taraqqiyotimiz ko'p millatli O'zbekiston jamiyatining bag'rikengligi asosida jamiyatda totuvlikka asoslangan xalqparvar siyosat tantanasidan dalolatdir. O'nlab diniy konfessiyalarning faoliyati O'zbekiston xalqining bag'rikenglik, tinchlik va totuvlikka moyilligidan guvoh bo'lib, madaniyatlararo muloqot konsepsiyasining tantanasi ushbu jamiyatda o'zining to'liq isbotini topganligini bildiradi.

ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. БМТнинг 72-сессиясида сўзлаган нутқидан. 2017 йил 20 сентябрь. АҚШ.
2. Мирзо Абдулазим Сомий Бўстоний. Тарихи салотини манғития. ЎЗР ФАШИ қўлёзмаси, инв. № 4330/VI. 112 а.
3. Мусохон Даҳбедий. Наводир ул-маориф. Бухоро давлат музей қўриқхонасида № 27806/11. 164-бет.
4. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси - Ўзбекча таржима, таржимон: Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Нисо сураси, 58-оят.
5. Минг бир ҳадис. – Т. I. / Арабчадан Абдулазиз Мансуров таржимаси. Т.: Ўзбек маскани, 1991, 80-бет.
6. Маърифат зиёси / Таҳрир хайъати: А. Мансур, И. Усмонов. – Т.: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2015, 21-бет.
7. Мусохон Даҳбедий. Наводир ул-маориф. Бухоро давлат музей қўриқхонасида № 27806/11. – 242 а-бет.
8. Necdet Tosun. Türkistan dervişlerinden yadigar (Orta Asya Türkçesyle yazılmış tasavvuf eserler). –Istanbul. 2011, 86-бет
9. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси - Ўзбекча таржима, таржимон: Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Хужурот, 13.
10. Аҳли китоблар назарда тутилган.
11. Абдуллаев А. Тасаввуф ва унинг намояндалари. –Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009, 191-бет.
12. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси - Ўзбекча таржима, таржимон: Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Мумтаҳана, 8.
13. Абдулазим Сомий. Даҳмаи шоҳон. Бухоро музейи қўлёзмаси, инв.№ 23720/11. –84-бет.
14. Муҳиддин Бақий. Ваъз ул-Аҳбоб. Бухоро давлат музей қўриқхона қўлёзмаси, №29101/11. –126 а-бет.
15. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёевнинг 2017 йил 19 сентябрдаги БМТ Бош ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқи / «Халқ сўзи» 2017 йил 20 сентябрь, № 189 (6883).